

В. Б. Скоморовський,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

УДК 341.218

ВНУТРІПАРТІЙНІ ПРОТИСТОЯННЯ В ПІДХОДАХ ДО РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ІСНУВАННЯ СРСР

Аналізуються погляди вищого партійного керівництва на питання юридичного оформлення радянської державності в СРСР. Розкриваються підходи до вирішення національного питання як складової побудови соціалізму у Радянському Союзі. На прикладі відносин В. Леніна і Й. Сталіна розкривається зміст дискусії і суперечок у партії, зокрема щодо принципів розвитку СРСР на початковому етапі існування союзної держави.

Ключові слова: СРСР, вище партійне керівництво, союзна держава, радянські республіки.

Питання утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік на сьогодні досить детально розроблено в сучасній історико-правовій науці. Правова основа співіснування радянських республік передбачала систему договорів у різних сферах їх життєдіяльності. Однак підходи до розвитку радянської держави серед вищого партійного керівництва часто не були однакові, що й зумовлювало певні конфлікти й протистояння серед партійних лідерів, зокрема В. Леніна і Й. Сталіна. У статті доводиться, що їх міжособистісні відносини в багатьох аспектах здебільшого визначали модель розвитку союзної держави.

З цієї проблематики ґрунтовними дослідженнями відзначаються І. Берхін, Ю. Бромлей, Д. Волкогонов, М. Геллер, В. Гончаров, В. Горєв, В. Донченко, С. Кульчицький, В. Купцов, С. Степанов, Р. Такер, О. Юрченко та інші. Однак сьогодні практично відсутні комплексні узагальнюючі дослідження, що відображали б повну й об'єктивну картину внутріпартійних протистоянь у СРСР на початковому етапі існування союзної держави.

Метою статті є аналіз поглядів вищого партійного керівництва (на прикладі В. Леніна і Й. Сталіна) щодо розвитку радянської державності в СРСР на початку існування держави.

Перші ознаки протистояння у відносинах В. Леніна і Й. Сталіна почали з'являтися ще з 1921 р. Серед факторів була співпраця В. Леніна з Л. Троцьким, прямим опонентом Й. Сталіна з питань радянського будівництва. Крім того, Л. Троцький вважав себе єдиним законним послідовником В. Леніна у питанні розбудови радянської державності [1, с. 170]. Й. Сталін на той момент був відомий тільки незначному колу партійних керівників і військових командирів, він рідко виступав на зборах і мітингах, брав участь у громадсько-політичному житті країни.

Впродовж 1922 року криза в стосунках між В. Леніним і Й. Сталіном швидко наростала. До того часу Й. Сталін уже достатньо був впевнений у власних силах, мав власну позицію з ряду питань державного і партійного будівництва і наполягав на них навіть тоді, коли вони прямо суперечили ленінським поглядам.

Відкритий конфлікт між В. Леніним і Й. Сталіним спостерігався щодо вирішення національного питання, вирішення якого було складовою побудови

соціалізму в СРСР. В. Ленін вважав, що соціалістичне будівництво в республіках повинно здійснюватись методами, формами і темпами, що найбільш відповідають їх історичним традиціям і національним особливостям [2, с. 205].

На X з'їзді партії (8–16 березня 1921 р.) Й. Сталін, будучи народним комісаром у справах національностей, доповів про політику партії у сфері національних відносин. У співповіді представник Туркменістану Г. Сафаров засудив існуючі колоніальні відносини між Росією і туркменським населенням, запропонувавши з'їзду представлені Й. Сталіним тези з національної політики доповнити положенням про “національно-культурне самовизначення” [3, с. 214] народів Радянського Сходу. Делегат від України В. Затонський підтримав ідею права націй на самовизначення [4, арк. 12]. Однак у підсумку Й. Сталін проігнорував висловлену точку зору. Він відхилив запропоновані Г. Сафаровим поправки щодо національно-культурного самовизначення на тій підставі, що вона “віддає” буддизмом [5, с. 228]. Це призводить до того, що серед партійної верхівки постать Й. Сталіна починає асоціюватися з “російським червоним патріотизмом”, оскільки він мав схильність висловлюватися в дусі єдиної і неподільної Росії, а звідси й крилося його зневажливе ставлення до культури малих народів, насамперед кавказьких, свідченням чого є праця “Марксизм і національне питання” [6, с. 192–193]. У роботі “Про основи ленінізму” він наполягав на інтернаціональному характері ленінізму, який він визначив як марксизм епохи імперіалізму і пролетарської революції [5, с. 229].

Під впливом ленінських поглядів Й. Сталін поступово засуджує разом з великоруським шовінізмом і місцевий шовінізм. Однак така позиція не відображала його реального ставлення до цього питання. Умови, за яких йому довелося виступати на з'їзді, зобов'язували приховувати власне упереджене ставлення до того самого явища, яке він засуджував. Зауважимо, що В. Ленін виступав проти будь-яких проявів націоналізму і шовінізму, маючи на меті такий союз, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над іншою і засновувався б на добровільній згоді народів [7, с. 47].

Інша заява, зроблена Й. Сталіним, дозволяє краще оцінити реальну його позицію в цьому питанні. Відкриваючи 1 січня 1921 р. нараду комуністів тюркських народів РРФСР, він в імprovізованому короткому зверненні сказав, що перед цими та іншими народами стоїть проблема подолання націоналістичних пережитків і навіть “націоналістичного ухилу”. “А ось в історії розвитку російського комунізму, — продовжував Й. Сталін, — боротьба з націоналістичним ухилом ніколи не мала серйозного значення. Будучи в минулому правлячою нацією, росіяни взагалі і російські комуністи зокрема не відчували національного гніту і, отже, не мали справи з націоналістичними тенденціями в своєму середовищі” [5, с. 232]. Суперечності з національного питання поглиблювали прірву у відносинах В. Леніна і Й. Сталіна, яка особливо загострилась у 1922 році.

В. Ленін твердо вирішив запобігти поверненню до політики русифікації, яку царський уряд проводив серед національних меншин. У своїх виступах він відстоював право націй на самовизначення [8, с. 9; 9, с. 8]. Маючи на меті збереження єдиного і строго централізованого російського революційного руху, він вважав, що ідея “національно-культурної автономії”, яку часто пропонували окремі республіки, загрожує партії розколом [10, с. 11; 11, с. 114]. Поважаючи право на національне самовизначення, як державний діяч, він хотів зберегти під владою більшовиків якомога більше від колишньої імперії [12, с. 52]. На перших порах у цьому питанні йому довелося вступити в суперечку з опозицією групи лівих комуністів на чолі з М. Бухаріним, Г. Пятаковим. Вони мали власну позицію щодо цього питання і не сприймали серйозно ідею національного самовизначення [13, с. 22].

Конфлікт В. Леніна і Й. Сталіна проявився і в питанні щодо юридичного оформлення співіснування радянських республік. Напередодні створення СРСР Й. Сталін прислав В. Леніну лист з коментарями щодо проекту тез по національному

і колоніальному питанню, підготовлених до II конгресу Комінтерну. У цьому пункті тез В. Ленін вказав на федерацію як на перехідну форму до повної єдності трудящих різних націй. Федерація, на його думку, вже на практиці продемонструвала свою доцільність як у відносинах РСФРР з іншими радянськими республіками (наприклад, з Україною), так і в наданні всередині РРФСР автономії національностям, які раніше її не мали. Тут підкреслювалася відмінність між “союзними республіками” (Україна, Білорусія, Азербайджан), з котрими РРФСР мала договірні відносини, і “автономними республіками”, яким конституція гарантувала деякі політичні права, але які формально не вважалися самостійними [5, с. 232]. Й. Сталін запропонував обрати формою зближення в майбутньому конфедерацію або “союз самостійних держав”. За його словами, різні типи федеративних відносин всередині Радянської держави навряд чи допоможуть вирішити проблему, оскільки “насправді цієї різниці немає, чи вона така мала, що дорівнює нулю” [5, с. 233]. У цьому листуванні вже прослідковуються ознаки назриваючого конфлікту з питань національної політики.

10 березня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки на черговий пленум проекту вдосконалення федеративних відносин між республіками. Й. Сталін призначили головою комісії ЦК з вироблення проекту юридичного оформлення відносин республік [14, с. 340]. Щодо цього питання у вищих партійних колах виявилися глибокі розбіжності. Одні хотіли включити Україну, Білорусію і Закавказьку Федерацію безпосередньо в РСФРР на правах автономних республік. Інші (прибічники крайньої централізації) виступали за злиття всіх республік у “Російську Радянську Республіку” і заперечували федерацію. Деякі партійні лідери висловлювалися за федеративну державу, де автономні республіки мали б союзний статус [15, с. 127]. Представлений проект чітко відображав позицію представників підходу централізації співіснування радянських республік. Республікам запропоновано було увійти до складу Російської Федерації в статусі автономних республік [16, с. 189], а вищі державні органи РРФСР повинні були поширитися на території відповідних радянських республік.

Переданий Центральним Комітетом прикордонним республікам для ознайомлення, сталінський план “автономізації” був сприйнятий без особливого ентузіазму [17, с. 21]. Партійні керівники союзних республік не виступили проти нього відкрито, але зустріли його більш ніж стримано. Комісія Центрального Комітету, яка засідала під головуванням В. Молотова 23–24 вересня 1922 р., схвалила план автономізації [16, с. 190]. На наступний день цей проект, резолюцію комісії та протоколи засідань направили В. Леніну. Тоді ж Секретаріат ЦК в порядку підготовки до пленуму розіслав резолюцію комісії всім членам Центрального Комітету.

Реакція В. Леніна була швидкою і негативною. Він звинуватив Й. Сталіна у поспішності в національному питанні [18, с. 60]. Власну позицію він виклав у листі до Л. Каменєва 26 жовтня 1922 р., що призначався також для членів Політбюро. Він різко виступив проти проекту Й. Сталіна, стверджуючи, що республіки замість вступу до РРФСР повинні об’єднуватись в єдиному союзному утворенні, замість перетворення ЦВК РРФСР у вищий орган влади всіх радянських республік слід запровадити спільний ЦВК. Адміністративні функції повинні реалізовуватись об’єднаними наркоматами, розташованими в Москві, а не зберігатись за існуючими комісаріатами РСФРР. Він пояснював, що дуже важливо не давати поживи “незалежникам”, не знищувати їх незалежності, а навпаки, створити “новий поверх, федерацію рівноправних республік” [19, с. 17]. Обґрунтовувалась цілком нова форма державного союзу радянських республік, радянської федерації. В. Ленін запропонував, щоб РСФРР разом із Закавказькою Федерацією, Україною та Білорусією утворили новий союз [16, с. 191].

Лист В. Леніна Й. Сталін сприйняв вкрай вороже. 27 вересня 1922 р. він розіслав усім членам Політбюро послання із запереченням пропозицій В. Леніна. Аргументував, що створення в Москві об’єданого ЦВК поряд з таким же органом

РРФСР, на його думку, призведе лише до конфліктів і суперечок, оскільки одне з утворень неминуче перетвориться на “нижню палату”, а інше — на “верхню палату”, а тому Й. Сталін розцінив позицію В. Леніна як “національний лібералізм” [3, с. 267].

Проте, усвідомлюючи, що ЦК партії підтримає ленінський підхід, він не наважився наполягати на власній точці зору і переробив резолюцію комісії Оргбюро ЦК відповідно до усіх пропозицій В. Леніна. У ній у загальних рисах подавався опис федеративної системи СРСР. Однак у вступній частині проекту замовчувалося, що його було перероблено на основі принципових положень В. Леніна. Резолюцію представили Центральному Комітетові, котрий зібрався 5 жовтня на дводенний пленум. 6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП (б) повністю підтримав позицію В. Леніна і затвердив ленінський план створення нового державного утворення — Союзу РСР [20, с. 207]. Таке утворення мало будуватись на принципах соціалістичної законності, яку він вважав одним з найважливіших елементів соціалістичної демократії і справжнього народовладдя [21, с. 46].

Розбіжності у поглядах між В. Леніним і Й. Сталіним ще більше виявилися під впливом питань вироблення механізмів входження Грузії до складу СРСР [22, с. 84–85]. У листі до керівника Кавказького крайового бюро ЦК РКП(б) Г. Орджонікідзе від 2 березня 1921 р. В. Ленін закликав максимально враховувати думку місцевого населення щодо радянського будівництва в Грузії [23, с. 183]. Ленінський підхід передбачав застереження від надмірної квапливості щодо реалізації об'єднуючих тенденцій і передбачав необхідність зміни радянської системи в національних регіонах відповідно до економічного побуту і культурних потреб населення [3, с. 215].

Однак у переговорних процесах Г. Орджонікідзе, будучи офіційним представником Й. Сталіна, не дійшов спільної позиції з впливовою групою грузинських комуністичних лідерів стосовно спірних питань, зокрема щодо державного устрою Закавказзя. У ході переговорного процесу він вдарив одного із співрозмовників (А. Кобахідзе [18, с. 59–60]), в результаті чого виник конфлікт [24, с. 114]. Запропонований Й. Сталіним і Г. Орджонікідзе план передбачав утворення Закавказької Федерації, в рамках якої Грузія, Азербайджан і Вірменія продовжували б існувати у вигляді самостійних, але тісно взаємопов'язаних республік. У результаті виник би державний орган всього Закавказзя, підпорядкований Кавбюро, чий контроль над політичним життям всього регіону посилювався б [3, с. 216].

На пленумі в Баку 3 листопада 1921 р. Кавбюро у присутності секретаря ЦК В. Молотова вирішило приступити до реалізації плану створення федерації. Г. Орджонікідзе без будь-якого попереднього обговорення в республіканських партійних організаціях оголосив про те, що все необхідне для економічної потужності трьох республік, для посилення їх бойової могутності повинно бути об'єднане, і що партія буде рішуче боротися з усіма націоналістичними пересудами, які перешкоджають тісному єднанню закавказьких республік між собою і Росією [3, с. 216]. Надалі всі практичні рішення в цьому напрямі подавалися як вказівки вищих партійних інстанцій, обов'язкові для виконання місцевими організаціями.

Місцеві партійні кола виявилися захоплені зненацька, оскільки Кавбюро прийняло рішення без попереднього обговорення з трьома закавказькими ЦК партії і за відсутності Б. Мдівані, одного з членів бюро. У подальшому Кавбюро домоглося згоди цих партійних органів, однак у Грузії довелося подолати опір сильної опозиції значної групи комуністичних лідерів на чолі з Б. Мдівані, який оголосив план створення федерації передчасним [3, с. 216]. Результатом стало те, що 24 жовтня 1922 р. Й. Сталін санкціонував розпуск чинного ЦК Компартії Грузії.

У відповідь, аргументуючи власну позицію, 25 жовтня цього ж року члени ЦК Компартії Грузії у листі до В. Леніна пропонували ЦК РКП (б) розглянути питання про можливість входження до союзу не через Закавказьку Федерацію, а

окремо. Таке рішення зумовлювалось внутрішнім і міжнародним становищем Грузії [20, с. 218].

Реагуючи на заяву, Політбюро ЦК РКП (б) вкінці листопада направило в Грузію спеціальну комісію на чолі з Ф. Дзержинським. 12 грудня комісія повернулася до Москви і доповіла про свою роботу В. Леніну. Останній залишився незадоволений роботою комісії, оскільки підозрював упередженість її висновків. В. Ленін звинуватив Й. Сталіна, Ф. Дзержинського і Г. Орджонікідзе у великоруському шовінізмі щодо грузинського питання. Він пропонував “суворо покарати тов. Орджонікідзе, а також дослідувати або розслідувати наново всі матеріали комісії Дзержинського для того, щоб виправити ту величезну кількість неправильностей і упереджених суджень, які там, безперечно, є. Політично відповідальними за всю цю, справді, великорусько-націоналістичну кампанію слід зробити, звичайно, Сталіна і Дзержинського” [25, с. 31–32].

Питання розвитку союзної держави стало об’єктом дискусій серед партійного керівництва. Ключовими питаннями дискусій були проблеми міжнаціональних відносин, юридичне оформлення співіснування союзних республік тощо. Різні підходи до їх вирішення часто спричиняли особисті конфлікти між державними діячами. Перебуваючи на посту Генерального секретаря, Й. Сталін все більше відходить від ленінських принципів розбудови радянської державності, що суттєво поглибило їх протистояння. Поступово воно переросло в особистий конфлікт, який набув відкритого характеру і неодноразово розглядався на партійних з’їздах і пленумах.

Список використаних джерел

1. Геллер, М. История России 1917–1995 [Текст] : [в 4-х т.] / М. Геллер, А. Некрич. — М. : МИК; Агар, 1996. — Т. 1: Утопия у власти. Социализм в одной стране. — 500 с.
2. Берхин, И. Б. История СССР: Советский период [Текст] / И. Б. Берхин. — М. : Высш. шк., 1987. — 704 с.
3. Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки [Текст] / сост.: В. Г. Горев, В. Н. Донченко, С. А. Степанов ; под ред. В. И. Купцова. — М. : Высш. шк., 1988. — 707 с.
4. Стаття (доклад) В. П. Затонского “Национальный вопрос на Украине”. Обзор (автор Д. З. Лебедь) к статьям В. И. Ленина, посвященным вопросам свободы, печати, критики, равенства, демократии [Текст] // Центральный державний архів громадських об’єднань України. — Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. — Оп. 20. — Спр. 2016. — 49 арк.
5. Такер, Р. Сталин. Путь к власти 1917–1929. История и личность [Текст] / Р. Такер. — М. : Прогресс, 1990. — 478 с.
6. Сталин, И. Марксизм и национально-колониальный вопрос [Текст] / И. Сталин. — М. : Партийное издательство, 1934. — 232 с.
7. Матюшкін, М. І. СРСР — країна великої співдружності народів [Текст] / М. І. Матюшкін. — К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1956. — 198 с.
8. Любимова, С. СССР союз национальностей [Текст] / С. Любимова. — М.-Л. : Государственное издательство, 1930. — 61 с.
9. Соратники Ленина на Украине [Текст] / И. Д. Ремезовский, П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгун. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 206 с.
10. Бромберг, М. Я. Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик — торжество ленинской национальной политики [Текст] / М. Я. Бромберг, Б. М. Дьякова, А. Г. Нагибина. — Волгоград : [б.и.], 1972. — 74 с.
11. Березко, В. Э. Ленин и Сталин: тайные пружины власти (Государственно-правовая идеология левого авторитаризма) [Текст] / В. Э. Березко. — М. : Алмаз, 2007. — 400 с.
12. Сташкевич, Н. С. Великий октябрь и совершенствование национальных отношений [Текст] / Н. С. Сташкевич // Революционным путем Октября : по материалам науч.-практ. конф. Мн. : Беларусь, 1988. — С. 51–60.
13. Николаев, В. В. Ленин о советском государстве [Текст] / В. В. Николаев. — М. : Изд-во АН СССР, 1960. — 108 с.

14. *Юрченко, О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті [Текст] / О. Юрченко. — Мюнхен, 1971. — 402 с.
15. *Волгогонов, Д. А.* Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина [Текст] : [в 2-х кн.] / Д. А. Волгогонов. — Барнаул : Алт. кн. изд-во, 1990. — Кн. 1. — 576 с.
16. *Волковинський, В. М.* Християн Раковський: Політичний портрет [Текст] / В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. — К. : Політвидав України, 1990. — 266 с.
17. *Кульчицький, С.* Историчне місце української радянської державності [Текст] / С. Кульчицький. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. — 63 с.
18. *Хуторской, В. Я.* История России. Советская эпоха (1917–1993) [Текст] [2-е изд., перераб. и доп.] / В. Я. Хуторской. — М. : ФАЗИС, 1995. — 196 с.
19. *Бромлей, Ю. В.* Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов [Текст] / Ю. В. Бромлей. — М. : Наука, 1988. — 208 с.
20. Хрестоматия по истории СССР: 1917–1945 [Текст] / под ред. Э. М. Щагина. — М. : Просвещение, 1991. — 544 с.
21. *Явич, Л. С.* Закон и государственная власть (к вопросу о характере связи между государством и правом) [Текст] / Л. С. Явич // Ленинская теория социалистического государства и права и современность : научная конференция юридических факультетов, посвященная 100-летию со дня рождения В. И. Ленина (27–29 января 1970 года). — Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1970. — С. 45–50.
22. СССР — великое содружество народов-братьев [Текст] / редкол. М. П. Ким (отв. ред.) и др. — М. : Наука, 1972. — 340 с.
23. Советское содружество народов. (Объединительное движение и образование СССР). Сборник документов. 1917–1922 [Текст] / редкол.: Л. С. Гапоненко и др. — М. : Политиздат, 1972. — 336 с.
24. *Гончаров, В. Н.* Россия, Ленин и современный мир [Текст] / В. Н. Гончаров, В. Н. Филиппов. — Барнаул : [Б. и.], 1996. — 464 с.
25. *Ленін, В. І.* Останні листи і статті. 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. [Текст] / В. І. Ленін. — К. : Політвидав України, 1980. — 118 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького
(протокол № 8 від 28 березня 2013 року)*

Надійшла до редакції 10.04.2013

Скоморовський В. Б. Внутрипартійні противоречия в підходах к розвитку советского государства на начальном этапе существования СССР

Анализируются взгляды высшего партийного руководства на вопросы юридического оформления советской государственности в СССР. Раскрываются подходы к решению национального вопроса как составляющей построения социализма в Советском Союзе. На примере взаимоотношений В. Ленина и И. Сталина раскрывается содержание дискуссий и споров в партии, в частности относительно принципов развития СССР на начальном этапе существования союзного государства.

Ключевые слова: СССР, высшее партийное руководство, союзное государство, советские республики.

Skomorovskyi, V. B. Inner Party Disagreements on Approaches to the Development of the Soviet State on the Initial Stage of the USSR Existence

The article analyzes opinions of the top party management on the issues of juridical interpretation of the Soviet statehood in the USSR. Approaches to the solution of the national issue as a component of formation of socialism in the Soviet Union are highlighted. By example of relationships between V. Lenin and J. Stalin the content of discussions and arguments in the party, especially on principles of the USSR development the initial stage of existence of the union, was revealed.

Keywords: the USSR, top party management, union, soviet republics.

